

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6422-0423>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.3>

**“DƏDƏ QORQUD”DAN RƏQƏMSAL GƏLƏCƏYƏ: AZƏRBAYCAN
EPOSUNUN YADDAŞ, KİMLİK VƏ YENİ ELMİ PARADİQMASI**

Açar sözlər: Azərbaycan eposu; Dədə Qorqud; Koroğlu; eşq dastanları; milli yaddaş; mədəni kimlik; qəhrəmanlıq kodu; semiotik analiz; performans nəzəriyyəsi; rəqəmsal folklorşünaslıq; Azərbaycan-türk folkloru; epik yaddaş; dastanşünaslıq; rəqəmsal humanitar elmlər; folklor və identiklik.

ABSTRACT

FROM “DEDE GORGUD” TO THE DIGITAL FUTURE: MEMORY, IDENTITY AND THE NEW SCIENTIFIC PARADIGM OF THE AZERBAIJANI EPIC

The article examines the Azerbaijani-Turkic epic tradition with a focus on the “Dede Gorgud” epic, in comparative relation to “Koroghlu” and love epics. The main purpose of the study is to analyze the Azerbaijani epic not merely as an artistic and poetic relic of the past, but as a multilayered scientific object that carries national memory, cultural identity, heroic thought, the idea of social justice, and perspectives of the digital future. The article takes as its main theoretical position the idea that folklore studies are no longer limited only to the collection and description of examples of oral folk creativity, but have become a field of cultural memory management, identity politics, semiotic modeling, and digital transformation.

In the study, the “Dede Gorgud” epic is presented as the initial and fundamental memory model of Azerbaijani-Turkic epic thought. In this epic, values such as the social structure of the Oghuz society, family relations, unity of the people, naming, heroism, eldership, the sacredness of the word, and moral responsibility appear as codes stabilized in the collective memory of the people. The image of Dede Gorgud combines the functions of an ozan, a wise elder, a moral judge, and a guardian of memory. According to UNESCO, the heritage of Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut is also regarded as a common Turkic cultural heritage related to epic culture, folk tales, and music.

The article explains the transition from “Dede Gorgud” to “Koroghlu” as a transformation of the heroic model in the Azerbaijani epic. While heroism in “Dede Gorgud” is connected with the defense of the people and lineage and the fulfillment of moral duty, in “Koroghlu” this concept becomes actualized as an expression of social justice, resistance against oppression, and the will of the people. In love epics, however, heroism is more closely related to spiritual endurance, loyalty, separation, exile, and the path of moral perfection.

The methodological basis of the study consists of cultural memory theory, semiotic analysis, discourse analysis, performance theory, the synergetic approach, and digital humanities. From the perspective of oral-formulaic theory, the epic is not a fixed written text, but a living creative event formed in the process of performance together with the narrator, audience, music, and social context; Albert Lord’s studies on the oral epic tradition provide an important theoretical basis in this regard.

As a result, the article presents the Azerbaijani epic not as a frozen remnant of the past, but as a dynamic system that preserves national memory, explains the present, and participates in the construction of future cultural strategies. “Dede Gorgud” is evaluated as the initial and central model of this system, “Koroghlu” as the expression of the discourse of social resistance and justice, and love epics as the poetic embodiment of the human path toward spiritual perfection.

Keywords: *Azerbaijani epic; Dede Gorgud; Koroghlu; love epics; national memory; cultural identity; heroic code; semiotic analysis; performance theory; digital folklore studies; Azerbaijani-Turkic folklore; epic memory; epic studies; digital humanities; folklore and identity.*

РЕЗЮМЕ

ОТ «ДЕДЕ ГОРГУДА» К ЦИФРОВОМУ БУДУЩЕМУ: ПАМЯТЬ, ИДЕНТИЧНОСТЬ И НОВАЯ НАУЧНАЯ ПАРАДИГМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЭПОСА

В статье азербайджано-тюркская эпическая традиция исследуется в центре эпоса «Деде Горгуд», в сравнительной связи с эпосом «Кёроглу» и любовными дастанами. Основная цель исследования заключается в анализе азербайджанского эпоса не только как художественно-поэтической реликвии прошлого, но и как многослойного научного объекта, являющегося носителем национальной памяти, культурной идентичности, героического мышления, идеи социальной справедливости и перспектив цифрового будущего. В статье в качестве основной теоретической позиции принимается мысль о том, что фольклористика уже не ограничивается лишь собиранием и описанием образцов устного народного творчества, а превратилась в сферу управления культурной памятью, политики идентичности, семиотического моделирования и цифровой трансформации.

В исследовании эпос «Деде Горгуд» представлен как первоначальная и основная модель памяти азербайджано-тюркского эпического мышления. В этом эпосе такие ценности, как социальная структура огузского общества, семейные отношения, единство народа, наречение имени, героизм, старейшинство, сакральность слова и нравственная ответственность, проявляются как коды, закрепившиеся в коллективной памяти народа. Образ Деде Горгуда объединяет функции озана, мудрого старейшины, нравственного судьи и хранителя памяти. Согласно данным UNESCO, наследие Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut также оценивается как общее тюркское культурное наследие, связанное с эпической культурой, народными сказаниями и музыкой.

В статье переход от «Деде Горгуда» к «Кёроглу» объясняется как трансформация героической модели в азербайджанском эпосе. Если в «Деде Горгуде» героизм связан с защитой народа и рода, а также с исполнением нравственного долга, то в «Кёроглу» это понятие актуализируется как выражение социальной справедливости, сопротивления угнетению и народной воли. В любовных дастанах же героизм в большей степени связан с духовной стойкостью, верностью, разлукой, странничеством и путем нравственного совершенствования.

Методологическую основу исследования составляют теория культурной памяти, семиотический анализ, дискурс-анализ, теория перформанса, синергетический подход и цифровые гуманитарные науки. С точки зрения устно-формульной теории эпос является не зафиксированным письменным текстом, а живым творческим событием, формирующимся в процессе исполнения вместе со сказителем, аудиторией, музыкой и социальным контекстом; исследования Альберта Лорда об устной эпической традиции создают в этом отношении важную теоретическую базу.

В результате в статье азербайджанский эпос представлен не как застывший пережиток прошлого, а как динамическая система, сохраняющая национальную память, объясняющая настоящее и участвующая в построении будущих культурных стратегий. «Деде Горгуд» оценивается как начальная и центральная модель этой системы, «Кёроглу» — как выражение дискурса социального сопротивления и справедливости, а любовные дастаны — как поэтическое воплощение пути духовного совершенствования человека.

Ключевые слова: азербайджанский эпос; Деде Горгуд; Кёроглу; любовные дастаны; национальная память; культурная идентичность; героический код; семиотический анализ;

теория перформанса; цифровая фольклористика; азербайджано-туркский фольклор; эпическая память; эпосоведение; цифровые гуманитарные науки; фольклор и идентичность.

Giriş. Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni yaddaş sistemində epik folklor ənənəsi xüsusi yer tutur. Bu ənənə yalnız keçmişin bədii-poetik irsi kimi deyil, xalqın tarixi təcrübəsini, dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini, qəhrəmanlıq təsəvvürlərini, ailə-əxlaq modelini, milli kimlik kodlarını və mənəvi dəyərlər sistemini qoruyub saxlayan çoxqatlı mədəni fenomen kimi çıxış edir. Azərbaycan-türk epik düşüncəsinin ən qədim və ən möhtəşəm abidələrindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” bu baxımdan təkcə ədəbi mətn deyil, həm də xalqın arxaik yaddaşını, Oğuz dünyasının sosial-mənəvi quruluşunu, qəhrəmanlıq etikasını və sözün müqəddəsliyini özündə birləşdirən fundamental mədəni sistemdir.

“Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan-türk mənəvi varlığının ilkin kodlarını qoruyan mənbədir. Burada el, oba, ailə, soy, ata-oğul münasibətləri, qadın-kişi statusu, qəhrəmanlıq, advermə, and, toy, yas, ağsaqqallıq, ozanlıq və söz hakimiyyəti kimi anlayışlar yalnız süjet elementi kimi deyil, bütöv bir mədəni nizamın göstəriciləri kimi çıxış edir. Dədə Qorqud obrazı isə bu sistemin mərkəzində dayanır. O, sadəcə dastan söyləyicisi və ya ozan deyil; o, yaddaş daşıyıcısı, mənəvi hakim, müdrik ağsaqqal, sözün və ənənənin qoruyucusu kimi təqdim olunur. Bu mənada “Dədə Qorqud” Azərbaycan eposunun yalnız başlanğıc nöqtəsi deyil, həm də onun nəzəri-metodoloji açarındır.

Müasir dövrdə Azərbaycan eposunun araşdırılması artıq ənənəvi təsviri folklorşünaslıq çərçivəsində məhdudlaşdırıla bilməz. Klassik folklorşünaslıq uzun müddət əsasən folklor nümunələrinin toplanması, nəşri, janr təsnifatı və mətn müqayisəsi ilə məşğul olmuşdur. Bu mərhələ Azərbaycan folklor irsinin qorunması baxımından son dərəcə mühüm olmuşdur. Lakin XXI əsrin elmi paradigması folklorun yalnız “keçmişdən qalan poetik nümunə” kimi deyil, canlı, dəyişən, özünü yenidən təşkil edən, sosial və mədəni proseslərə təsir göstərən dinamik sistem kimi öyrənilməsinə tələb edir. Bu baxımdan folklorşünaslıq artıq mətnşünaslıqla yanaşı, mədəni yaddaş nəzəriyyəsi, semiotika, diskurs analizi, performans nəzəriyyəsi, gender yanaşması, postkolonial oxunuş, sinergetika və rəqəmsal humanitar elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməlidir.

Məqalənin aktuallığı da məhz buradan doğur. Müasir mərhələdə Azərbaycan eposunun, xüsusilə də “Dədə Qorqud” irsinin araşdırılması bir neçə mühüm elmi problemi gündəmə gətirir. Birincisi, eposların yaddaş funksiyası yenidən qiymətləndirilməlidir. Çünki epos yalnız keçmiş hadisələri nəql etmir; o, xalqın özünü necə dərk etdiyini, dünyanı necə mənalandırdığını, qəhrəmanlığı, ədaləti, sevgini, ailəni, vətəni və mənəvi borcu hansı simvolik kodlarla ifadə etdiyini göstərir. İkincisi, eposun müasir elmi oxunuşunda mətnlə yanaşı, ifa mühiti, söyləyici, auditoriya, musiqi, məclis konteksti və performativ xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Üçüncüsü, Azərbaycan eposu milli çərçivədə araşdırılmaqla yanaşı, ümumtürk mədəni kontekstində də təhlil olunmalıdır. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq

dastanları Azərbaycan folkloruna məxsus özünəməxsus cizgilərə malik olsa da, onların ümumtürk epik yaddaşı ilə bağlılığı da mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

“Dədə Qorqud” eposu ilə “Koroğlu” dastanı arasında aparılan müqayisələr Azərbaycan epik düşüncəsinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir. “Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq daha çox elin bütövlüyünü, soyun davamlılığını, ailə və tayfa nizamını qorumaqla bağlıdır. Burada qəhrəman öz igidliyini el qarşısında sübut edir, ad qazanır, mənəvi və sosial status əldə edir. “Koroğlu”da isə qəhrəmanlıq daha çox sosial ədalət, xalq müqaviməti, zülmə qarşı mübarizə və azadlıq ideyası ilə bağlıdır. Bu baxımdan “Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya doğru hərəkət Azərbaycan eposunda qəhrəmanlıq modelinin transformasiyasını göstərir: qəhrəman əvvəlcə elin müdafiəçisi, daha sonrakı mərhələdə isə xalq ədalətinin və sosial etirazın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Məhəbbət dastanları isə Azərbaycan epos sisteminin başqa bir mühüm istiqamətini təşkil edir. “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz” kimi dastanlarda əsas xətt fiziki qəhrəmanlıqdan çox mənəvi sınaq, eşqə sədaqət, ayrılıq, qərblilik, sosial maneələr və insanın daxili kamilləşməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, Azərbaycan eposunda iki əsas inkişaf xətti müşahidə olunur: bir tərəfdə igidlik, el, mübarizə və sosial ədalət; digər tərəfdə eşq, sədaqət, mənəvi dözümlü və kamilləşmə. Bu iki xətt bir-birindən ayrı deyil, əksinə, Azərbaycan-türk epik təfəkkürünün tamamlayıcı tərəfləridir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan eposunu, xüsusilə “Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı epik-mədəni sistemi müasir elmi-nəzəri metodologiyalar əsasında təhlil etməkdir. Bu məqsədlə eposun dünəni, bu günü və sabahı üç istiqamətdə nəzərdən keçirilir: birincisi, eposun keçmişdə xalq yaddaşı və kimlik modeli kimi funksiyası; ikincisi, müasir dövrdə onun elmi araşdırılmasında meydana çıxan metodoloji problemlər; üçüncüsü, rəqəmsal gələcək, arxivləşdirmə, yenidən interpretasiya və qlobal təqdimat perspektivləri.

Tədqiqatın metodoloji əsasını bir neçə müasir yanaşma təşkil edir. Mədəni yaddaş nəzəriyyəsi eposun xalqın kollektiv yaddaşını necə qoruduğunu izah etməyə imkan verir. Semiotik analiz eposdakı at, qopuz, saz, qılınc, yol, ad, buta, el, düşmən, yurd kimi simvolların mənalandırılmasına şərait yaradır. Diskurs analizi qəhrəmanlıq, hakimiyyət, müqavimət, ədalət, ailə və kimlik anlayışlarının epos mətnlərində hansı dil və mənəvi modelləri ilə qurulduğunu üzə çıxarır. Performans nəzəriyyəsi dastanı yalnız yazıya alınmış mətn kimi deyil, söyləyici, auditoriya, musiqi və sosial kontekstlə birlikdə yaranan canlı yaradıcılıq hadisəsi kimi araşdırmağa imkan verir. Sinergetik yanaşma folkloru açıq, qeyri-xətti, özünü təşkil edən sistem kimi dəyərləndirir. Rəqəmsal humanitar elmlər isə eposun gələcək araşdırmalarında korpusların yaradılması, motivlərin avtomatik aşkarlanması, variantların müqayisəsi, interaktiv xəritələrin hazırlanması və audio-vizual arxivlərin qurulması baxımından yeni imkanlar açır.

Bu məqalədə Azərbaycan eposu yalnız bədii mətnlər toplusu kimi deyil, mədəni yaddaş, milli kimlik, sosial ədalət, qəhrəmanlıq, eşq fəlsəfəsi və rəqəmsal gələcək arasında yerləşən kompleks elmi obyekt kimi təqdim olunur. Xüsusilə “Dədə Qorqud” eposu bu sistemin əsas başlanğıc və mərkəz nöqtəsi kimi götürülür.

Çünkü “Dədə Qorqud”da Azərbaycan-türk dünyasının ilkin mədəni kodları, söz və yaddaş fəlsəfəsi, el birliyi, qəhrəmanlıq modeli və mənəvi məsuliyyət anlayışı özünün ən arxaik, eyni zamanda ən universal ifadəsini tapmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, burada Azərbaycan eposu yalnız keçmişin poetik abidəsi kimi deyil, müasir elmi paradigmalara yenidən oxunan, rəqəmsal dövrdə yeni funksiyalar qazanan və gələcək mədəni strategiyaların qurulmasında iştirak edə bilən dinamik sistem kimi dəyərləndirilir. Bu yanaşma folklorun “keçmişin qalığı” yox, gələcəyin modelləşdirilməsi üçün mədəni-informativ baza olduğunu göstərir. Beləliklə, “Dədə Qorqud”dan başlanan Azərbaycan epos ənənəsi yalnız tarixi yaddaşın qoruyucusu deyil, həm də müasir milli özünüdərk, elmi interpretasiya və rəqəmsal mədəniyyət quruculuğu üçün mühüm nəzəri mənbədir.

Beləliklə, folklorşünaslıq təkcə keçmiş poetik şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrinin toplanması deyil — artıq mədəni yaddaşın idarə olunması, identiklik siyasəti və rəqəmsal transformasiya sahəsidir. Ona görə də tədqiqatın strukturu həm diaxron (zaman üzrə), həm də sinxron (sistem daxilində), akademik səviyyədə, müasir metodologiyalara söykənən səviyyədə qurulmalıdır. Çünki Azərbaycan folklorşünaslığı milli-mədəni yaddaşın kodlarını daşıyan və onları nəsillərarası ötürən elmi sahə kimi formalaşmışdır. Bu sahə yalnız bədii şifahi yaradıcılıq nümunələrinin toplanması ilə məhdudlaşmamalı; çünki həm də semiotik sistem, kollektiv şüur, mədəni identiklik və tarixi yaddaşın struktur modelləşdirilməsi ilə məşğuldur.

Müasir elmi yanaşmalar (sinergetika, struktur-semantik analiz, diskurs nəzəriyyəsi, rəqəmsal humanitar elmlər) folklorşünaslığı yeni mərhələyə çıxararaq onu interdisiplinar və dinamik sistem kimi təqdim edir.

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ DÜNƏNİ: MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ FORMALAŞMASI.

1.1. İlk mərhələdə xalqın bədii şifahi yaradıcılıq ənənəsi yazıya alınmışdır. Folklorun ilkin mövcudluğu: mif, dastan, nağıl, mərasim folkloru formalarında gözünü yazı yaddaşında təsdiqləmişdir. Yazıyaalma prosesini → xaoslu şifahi sistemdən sabit mətnə keçid mərhələsi adlandırmaq olar. Əsas məqsəd: qoruma və yaddaşı sabitləşdirmək idi.

1.2. Klassik folklorşünaslıq mərhələsində (XIX–XX əsrin əvvəlləri) xalqın şifahi poetik yaradıcılıq ənənəsinə romantik-millî yanaşma hadisəsi baş vermiş və folklor “xalq ruhunun ifadəsi” kimi təqdim olunmuşdur. Bu çağda toplayıcılıq və təsviri metod üstünlük təşkil etmişdir.

1.3. Sovet dövrü folklorşünaslığında ideoloji filtrasiya və selektiv yanaşma özünü göstərmiş, folklorun sinfi interpretasiyası əsas metod kimi götürülmüş, sistemləşdirmə və janr təsnifatlarının formalaşması əsas elmi uğur hesab edilmişdir.

1.4. Elmi məktəblərin yaranması mərhələsində arxetipik, psixanalitik, struktur yanaşmalar meydana gəlmiş, tarixi-tipoloji müqayisələr və folklorun funksional analizi aparılmışdır.

1.5. Sinergetik baxış mərhələsi folklorşünaslığın “xaosdan kosmosa keçid” mərhələsidir — material toplanır, sistem qurulur, amma hələ dinamik model yoxdur.

MÜASİR AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ BUGÜNKÜ VƏZİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİndən danışanda, ilk növbədə,

2.1. Metodoloji transformasiya: struktur-semantik analiz, diskurs və narrativ təhlil üsulu, semiotik (folklor = işarələr sistemi) və sinergetik yanaşma (folklor = özünü təşkil edən sistem) folklorşünaslıq elminin nəzəri bazasını formalaşdırır.

2.2. Folklorun yeni funksiyası artıq milli identiklik konstruksiyası, postmüharibə yaddaşının formalaşması, folklorun mediada transformasiyasına (film, sosial media, memlər) istiqamətlənir.

2.3. Əsas problemlər:

a) Arxivləşmə problemi. Material var, amma rəqəmsallaşdırma zəifdir. “Ölən yaddaş” fenomenini aradan qaldırmaq yolları axtarılır.

b) Metodoloji gerilik nəzərə çarpır. Köhnə təsviri metodların hələ də dominant olması, yeni nəzəriyyələrin (poststrukturalizm, performativlik) zəif tətbiqi fundamental tədqiqatların azlığı ilə nəticələnir.

c) Kontekst itkisi də mövcuddur: folklor nümunəsi toplanır, amma ifa mühiti, sosial kontekst, performativ aspektlər itir;

d) Urban folklorun öyrənilməməsi: şəhər folkloru (memlər, lətifələr, internet folkloru) demək olar ki, hələ systemsizdir.

2.4. Müasir model (sinergetik yanaşma). Folklor bu gün belə qəbul olunur:

FOLKLOR = AÇIQ, QEYRI-XƏTTİ, ÖZÜNÜ TƏŞKİL EDƏN SISTEM: giriş — kollektiv yaddaş, çıxış — mədəni identiklik, proses — transformasiya + adaptasiya.

Artıq AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ mərhələsinə qədəm qoyulmaqdadır.

3.1. Rəqəmsal folklorşünaslıq: Böyük verilənlər (Big Data) ilə folklor analizi, AI vasitəsilə motivlərin avtomatik aşkarlanması, rəqəmsal arxivlər və interaktiv xəritələrin yaradılması gələcək folklorşünaslığın bünövrə daşlarıdır. Bu mərhələdə folklorşünas həm filoloq olacaq, həm də data-analitik.

3.2. Transmilli və qlobal folklorlara keçiddə Türk dünyası folklorunun inteqrasiyası, mədəni kodların müqayisəli analizi, qloballaşma və s. lokal identiklik yaradılmalıdır.

3.3. Performativ folklor nəzəriyyəsi “Folklor = mətn yox, yaradıcılıq hadisəsidir”; “İfaçı, auditoriya və kontekst əsasdır” prinsipi ilə işləməlidir.

3.4. Sinergetik və qeyri-xətti modellər: Folklorun inkişafı düz xətt üzrə deyil, bifurkasiya nöqtələri ilə dəyişir: müharibə texnoloji sıçrayış sosial dəyişikliklər

3.5. Yeni tədqiqat istiqamətləri: koqnitiv folklorşünaslıq, emosional yaddaş modelləri, folklor və neyromədəniyyət, virtual folklor (metaverse mühiti) formalaşdırılmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycan folklorşünaslığı inkişaf prosesində üç əsas mərhələdən keçmişdir:

Mərhələ	Xarakter
Dünən	Toplama və sistemləşdirmə
Bu gün	Analiz və interpretasiya
Sabah	Modelləşdirmə və proqnozlaşdırma

Əsas nəticə belədir: folklor artıq “keçmişin qalığı” deyil, gələcəyin model-
ləşdirilməsi üçün məlumat bazasıdır. Əgər klassik folklorşünas “nağıl toplayırdı-
sa”, müasir folklorşünas mədəni sistemləri analiz edir, gələcəyin folklorşünası isə
onları proqnozlaşdıracaq.

* * *

“DƏDƏ QORQUD” BİZƏ KİM OLDUĞUMUZU, “KOROĞLU” KİMƏ
VƏ NƏYƏ QARŞI MÜBARİZƏ APARIB DÜŞMƏN QARŞISINDA QEYRƏT-
LƏ DAYANDIĞIMIZI, MƏHƏBBƏT DASTANLARI İSƏ HƏQİQƏT, HAQQ
UĞRUNDA MƏNƏN UCALDIĞIMIZI GÖSTƏRİR.

Hər xalqın yaddaşında zamanın sınağından keçib gələn elə söz abidələri var
ki, onlar yalnız keçmişə danışmır, həm də bu günü anlamağa, sabahı düşünməyə
yol açır. Azərbaycan-türk eposu da belə mənəvi xəzinələrdən biridir. Bu eposlarda
xalqımızın tarixi taleyi, qəhrəmanlıq ruhu, ailə və el birliyi, sözə sədaqəti, ədalət
duygusu və eşq fəlsəfəsi yaşayır. “Dədə Qorqud” boylarında biz Oğuz dünyasının
qədim nəfəsini, el ağsaqqalının müdrik sözünü, igidin ad qazanmaq yolunu görü-
rük. “Koroğlu”da xalqın haqsızlığa qarşı üsyanını, azadlıq və qeyrət idealını duyuruq.
Eşq dastanlarında isə insan qəlbinin ən incə, ən ülvi sınaqları — sədaqət, ayrılıq,
həsrət və mənəvi ucalıq öz bədii ifadəsini tapır.

Bu gün Azərbaycan eposuna yalnız keçmişin bədii yadigarı kimi baxmaq ki-
fayət deyil. Çünki epos xalqın yaddaşını qoruyan, kimliyini formalaşdıran, mənəvi
dəyərlərini nəsildən-nəslə ötürən canlı mədəni sistemdir. Müasir dövrdə bu irsin
elmi şəkildə yenidən oxunması, rəqəmsallaşdırılması, təhsil və mədəniyyət məka-
nında yaşadılması mühüm vəzifəyə çevrilmişdir. Ona görə də Azərbaycan-türk
eposunun araşdırılması həm dünənə qayıdış, həm bu günün problemlərinə baxış,
həm də gələcək üçün mədəni yol xəritəsi deməkdir. Bu mənada eposşünaslığın
müasir aktual problemlərini üç istiqamətdə, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq
dastanlarının işığında nəzərdən keçirək:

**Birinci istiqamət - Azərbaycan-türk eposunun dünənə yaddaş, kimlik
və qəhrəmanlıq modeli kimi yanaşmaqdır.** Belə ki, Azərbaycan eposu yalnız
bədii mətn deyil, xalqın tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü, dövlətçilik təsəvvürünü,
ailə-əxlaq sistemini və mənəvi kodlarını qoruyan mədəni mexanizmdir. “Dədə
Qorqud”, “Koroğlu” və məhəbbət dastanları bu yaddaşın müxtəlif mərhələlərini
əks etdirir.

Əslində “*Dədə Qorqud*” Azərbaycan-türk epos düşüncəsinin ən qədim qat-
larından birini təmsil edir. Burada Oğuz cəmiyyəti, tayfa münasibətləri, ata-oğul,
ər-arvad, igidlik, advermə, toy, ölüm və and kimi arxaik sosial-mədəni kodlar gö-
rünür. Dədə Qorqud obrazı həm ozan, həm ağsaqqal, həm də mənəvi hakim funk-
siyasını daşıyır. UNESCO-nun qeydinə görə, Dədə Qorqud irsi on iki qəhrəmanlıq
boyu, xalq hekayələri, musiqi və nəsildən-nəslə ötürülən mədəni kodlarla bağlıdır;
bu irs ortaq türk mədəni mirası kimi təqdim olunmuşdur.

“*Koroğlu*” isə daha çox sosial ədalət və xalq müqaviməti ideyasını daşıyır.
Əgər “Dədə Qorqud”da alplıq, ərənlilik tayfa və el birliyi daxilində formalaşarsa,

“Koroğlu”da qəhrəmanlıq zülmə, haqsızlığa, xan-bəy istibdadına qarşı üsyan şəklində görünür.

Məhəbbət dastanları — “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz” və başqaları — qəhrəmanlıq eposlarından fərqli olaraq fərdi hiss, sədaqət, mənəvi kamilləşmə, eşq yolunda sınaq, haqq aşıqlıyı motivləri üzərində qurulur. Azərbaycan dastançılığında məhəbbət dastanları aşıq yaradıcılığının böyük bir hissəsini təşkil edir və “Əsli-Kərəm”, “Tahir-Zöhrə”, “Aşıq Qərib” kimi nümunələr bu xəttin əsas örnəkləri sayılır.

Bu baxımdan dastanşünaslığının “dünən”ində Azərbaycan eposu üç əsas funksionu yerinə yetirmiş olur: xalqın tarixi yaddaşını qoruyub, mənəvi-əxlaqi normaları nəsillərə ötürüb və kollektiv kimliyi formalaşdırıb.

İkinci istiqamət - Azərbaycan eposunun bu günündə müasir tədqiqat problemlərinin və aktual yanaşmaların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, müasir dövrdə Azərbaycan-türk eposunun araşdırılmasında bir neçə aktual problem önə çıxır.

Birinci problem mətn və variant məsələsidir. Eposlar yazılı ədəbiyyat kimi sabit mətnlər deyil; onlar əsrlər boyu ozanlar, aşıqlar, söyləyicilər vasitəsilə dəyişərək yaşamışdır. Bu səbəbdən “əsil variant hansıdır?” sualı bəzən yanlış qoyulur.

İkinci problem milli və ümumtürk kontekstinin balanslaşdırılmasıdır. “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”, eləcə də “Əsli və Kərəm”, Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib” yalnız Azərbaycan mədəniyyətinə deyil, ümumtürk dünyasına da aiddir. Lakin bu ortaq mirasın içində Azərbaycan versiyalarının dil, coğrafiya, obrazlar və tarixi məzmun baxımından özünəməxsusluğu ayrıca araşdırılmalıdır. “Dədə Qorqud” irsinin UNESCO siyahısına Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyənin ortaq təqdimatı ilə daxil edilməsi bu ümumtürk miqyasını göstərir. “Koroğlu”ya da bu istiqamət tətbiiq edilməkdədir.

Üçüncü problem eposların müasir oxunuşudur. Bugünkü tədqiqat yalnız süjet xəttindəki epizodları izah etməklə kifayətlənməməlidir. Eposlara gender münasibətləri, liderlik modeli, sosial ədalət, hüquq düşüncəsi, ekoloji təsəvvürlər, dini-mifoloji qatlar, musiqi və performans mədəniyyəti prizmasından da baxmaq lazımdır. Məsələn, “Dədə Qorqud”da və “Koroğlu”da qadın obrazları passiv deyil; Burla xatun, Banıçitək, Nigar və Telli xanım kimi obrazlar igidlik, ağıl, iradə daşıyıcılarıdır. “Koroğlu”da igidlik təkə fiziki güc yox, həm də haqsızlığa qarşı mənəvi etirazdır.

Dördüncü problem rəqəmsallaşdırma və yaddasda qoruma məsələsidir. Aşıq mühitinin zəifləməsi, şifahi söyləyicilik ənənəsinin azalması, regional variantların unudulması epos irsinin gələcəyi üçün təhlükə yaradır. Buna görə dastan mətnləri, ifa variantları, saz havaları, aşıq məktəbləri və bölgə söyləmələri sistemli şəkildə arxivləşdirilməlidir.

Üçüncü istiqamət - Azərbaycan eposunun sabahına yönəlir: məhz şifahi epos ənənəsinin qorunmasını, modern nəzəriyyələr əsasında yenidən şərhini və global təqdimatını aktuallaşdırılmalıdır. Azərbaycan eposunun gələcəyi yalnız muzeyləşdirilməsində, yazı yaddaşına köçürülməsində deyil, canlı mədəniyyət

kimi yenidən xalq arasında yaşadılması, işlənməsindədir. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və məhəbbət dastanları məktəb və universitet proqramlarında sadəcə tarixi yaddaş mətni kimi yox, həm də milli düşüncə, etika, liderlik və mədəni yaddaş modeli kimi tədris olunmalıdır.

Bu mənada “Dədə Qorqud”un sabahı onun arxaik mətn olması ilə yanaşı, türk dünyasının orta q fəlsəfi, tarixi, mədəni, etnoqrafik yaddaşı kimi təqdim edilməsindən asılıdır. Burada ailə, el birliyi, ağsaqqallıq, sözün müqəddəsliyi və mənəvi məsuliyyət kimi dəyərlər müasir cəmiyyət üçün də olduqca aktualdır.

“Koroğlu”nun sabahı sosial ədalət, azadlıq və xalq iradəsi ideyalarının yeni bədii formalarda yaşadılması ilə bağlıdır. Bu dastan kino, teatr, animasiya, qrafik roman, musiqili səhnə əsəri və rəqəmsal platformalar üçün böyük potensiala malikdir. Lakin modernləşdirmə zamanı dastanın əsas ruhu — zülmə qarşı mübarizə, mərdlik, dostluq və el qeyrəti — qorunmalıdır.

Məhəbbət dastanlarının sabahı isə eşqin yalnız romantik duyğu kimi deyil, mənəvi sınaq, sədaqət və insanın daxili kamilləşməsinin yenidən oxunmasındadır. “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə” kimi dastanlar müasir dövrdə mədəni dialoq, fərqli inanclar və sosial maneələr qarşısında insan sevgisinin gücü baxımından aktuallaşa bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan eposunun dünəni xalq yaddaşıdır, bu günü epik folklor ənənəsini elmi şəkildə yenidən dəyərləndirmə mərhələsidir, sabahı isə bu irsin rəqəmsal, təhsil, sənət və beynəlxalq mədəniyyət müstəvisində yaşadılmasıdır.

Beləliklə, Azərbaycan-türk eposu xalqımızın yalnız söz yaddaşı deyil, həm də mənəvi varlığının, tarixi düşüncəsinin və milli kimliyinin güzgüsüdür. “Dədə Qorqud” bizə kim olduğumuzu, hansı mənəvi köklərdən gəldiyimizi xatırladır. Onun boylarında el birliyi, ağsaqqal sözü, qəhrəmanlıq, ailə müqəddəsliyi və sözün mənəvi qüdrəti yaşayır. “Koroğlu” xalqın azadlıq istəyini, haqsızlığa boyun əyməyən ruhunu, mərdlik və mübarizə əxlaqını təcəssüm etdirir. Eşq dastanları isə göstərir ki, insanı ucaldan yalnız qılınc və güc deyil, həm də sevgi, sədaqət və mənəvi dözümdür.

Bu eposların dünəni xalq yaddaşıdır, bu günü elmi yenidən dəyərləndirmə və müasir oxunuş mərhələsidir, sabahı isə rəqəmsal arxivlərdə, təhsil proqramlarında, sənət layihələrində və beynəlxalq mədəniyyət məkanında yaşamaq imkanlarıdır. Əgər biz bu irsi yalnız muzey eksponatı kimi deyil, canlı düşüncə qaynağı tək qəbul etsək, Azərbaycan eposu gələcək nəsillər üçün də mənəvi güc mənbəyinə çevrilmiş olacaq. Çünki “Dədə Qorqud”un sözü, “Koroğlu”nun qeyrəti, gücü, eşq dastanlarının pak sevgisi bu xalqın yaddaşında hələ də yaşayır və yaddaşca bizi öz köklərimizə, öz kimliyimizə və öz sabahımıza bağlayır.

* * *

Epik folklor ənənəsinin araşdırılmasının əsas perspektivlərini və aşağıdakı mövzularının metodoloji əsaslarını şərh edək:

1. *Azərbaycan eposu: keçmişin yaddaşı, bu günün çağırışları, sabahın perspektivləri;*
2. *“Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya: Azərbaycan eposunun müasir oxunuşu;*

3. *Azərbaycan-türk eposu müasir elmi düşüncədə: “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanları;*

4. *Milli yaddaşdan rəqəmsal gələcəyə: Azərbaycan eposunun dünəni, bu günü və sabahı;*

5. *Azərbaycan epos kodları: qəhrəmanlıq, eşq və kimlik paradigmaları;*

6. *Eposdan kimliyə: Azərbaycan-türk dastanlarının müasir araşdırma perspektivləri;*

7. *“Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanları kontekstində Azərbaycan eposunun yeni elmi paradigması.*

Bu mövzu başlıqlarınının hər birini ayrıca konsepsiya kimi açmağa çalışacağam: əsas ideya, tətbiq oluna bilən müasir metodologiyalar, tədqiqat istiqamətləri və elmi yenilik potensialı. Mövzular nəzəri olduğu üçün yanaşmanı folklorşünaslıq, yaddaş nəzəriyyəsi, semiotika, diskurs analizi və rəqəmsal humanitar elmlər üzərində quracağam.

Beləliklə, hər başlığı müasir folklorşünaslıq, mədəni yaddaş nəzəriyyəsi, semiotika, diskurs analizi, performans nəzəriyyəsi, postkolonial yanaşma, gender yanaşması, müqayisəli türkoloji metod və rəqəmsal humanitar elmlər əsasında izah edirik.

“Azərbaycan eposu: keçmişin yaddaşı, bu günün çağırışları, sabahın perspektivləri” mövzusu Azərbaycan epik ənənəsini zaman oxu üzərində araşdırmağa imkan verir: keçmiş — yaddaş, bu gün — çağırış, sabah — perspektiv. Burada əsas metodoloji baza mədəni yaddaş nəzəriyyəsi ola bilər. Yan Assmannın mədəni yaddaş konsepsiyasına görə, cəmiyyətlər öz kimliyini yalnız fərdi xatirələrlə deyil, rituallar, mətnlər, mərasimlər, abidələr və simvolik kodlar vasitəsilə qoruyur; yaddaş sosial təcrübələr və mədəni texnikalarla nəsildən-nəslə ötürülür. Bu baxımdan Azərbaycan eposu xalqın “kollektiv yaddaş arxivi” kimi çıxış edir. “Dədə Qorqud”da Oğuz elinin mənəvi-sosial quruluşu, “Koroğlu”da xalq müqaviməti və ədalət ideyası, eşq dastanlarında isə fərdi hissin mənəvi və sosial sınaqdan keçməsi əks olunur. Burada eposun keçmişi yalnız tarixi informasiya deyil, kimlik formalaşdırıcı yaddaş sistemi kimi təhlil edilməlidir.

Mövzunun “bu günün çağırışları” hissəsində əsas problem eposun müasir oxucu və tədqiqatçı üçün necə aktuallaşdırılmasıdır. Burada diskurs analizi mühüm rol oynayır. Eposlarda hakimiyyət, qəhrəmanlıq, kişi-qadın münasibətləri, ailə, el, düşmən, vətən, ədalət kimi anlayışlar hansı dil modelləri ilə qurulur? Məsələn, “Koroğlu”da zülmə qarşı çıxan qəhrəman obrazı yalnız fiziki güc daşıyıcısı deyil, həm də sosial ədalət diskursunun mərkəzidir. “Dədə Qorqud”da isə qəhrəmanlıq fərdi şöhrət deyil, elin bütövlüyünü qorumaq missiyasıdır.

“Sabahın perspektivləri” isə rəqəmsal humanitar elmlər və rəqəmsal folklorşünaslıq müstəvisində qurula bilər. Müasir folklorşünaslıqda rəqəmsal yanaşmalar mətn korpuslarının yaradılması, variantların müqayisəsi, motivlərin xəritələndirilməsi, audio-video arxivlərin qurulması və sahə materiallarının rəqəmsal etnoqrafiya ilə öyrənilməsini mümkün edir. Rəqəmsal folklorşünaslıq həm mətnlərin kəmiyyət əsaslı təhlilini, həm də sahə-etnoqrafik metodları birləşdirən istiqamət kimi təqdim olunur.

Bu mövzunun elmi yeniliyi ondadır ki, Azərbaycan eposu yalnız “keçmişin abidəsi” kimi deyil, keçmişi daşıyan, bugünü izah edən və gələcək mədəni strategiyaya çevrilə bilən canlı sistem kimi araşdırılır.

“Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya: Azərbaycan eposunun müasir oxunuşu” başlığı iki böyük epos modelini qarşılaşdırmağa imkan verir: Oğuz qəhrəmanlıq modeli və xalq üsyanı modeli. “Dədə Qorqud” daha çox arxaik-tayfa, el, soy, ailə və igidlik dünyasını əks etdirir; “Koroğlu” isə sosial ədalət, zülmə qarşı müqavimət və xalq qəhrəmanlığı ideyasını önə çəkir.

Burada ən uyğun metodologiyalardan biri müqayisəli-tipoloji metoddur. Bu metod vasitəsilə hər iki eposda qəhrəman obrazı, düşmən modeli, qadın obrazları, məkan strukturu, silah-söz münasibəti, at kultu, saz-söz ənənəsi və liderlik anlayışı müqayisə edilə bilər. “Dədə Qorqud”da qəhrəman çox vaxt elin daxilindən çıxır və elin nizamını qoruyur. “Koroğlu”da isə qəhrəman mövcud sosial nizamla toqquşur və yeni ədalət modeli yaradır.

İkinci mühüm yanaşma performans nəzəriyyəsidir. Albert Lord və Milman Parry məktəbinin oral-formul nəzəriyyəsinə görə, şifahi epos sabit yazılı mətn kimi yox, ifa prosesində yaranan və yenidən qurulan poetik sistem kimi anlaşılmalıdır. Lord oral ədəbiyyatda ənənənin və ifa anının ayrılmaz olduğunu vurğulayır; başqa sözlə, dastan “yalnız söylənən mətn” deyil, söyləyici, auditoriya, musiqi, məkan və zamanla birlikdə yaranan canlı hadisədir.

Bu baxımdan “Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya keçid yalnız süjet və obraz dəyişikliyi deyil, həm də epik performansın transformasiyasıdır. “Dədə Qorqud”da ozan-ağsaqqal sözü normativ gücə malikdir. “Koroğlu”da isə aşiq-saz ənənəsi qəhrəmanlıq, üsyan və xalq yaddaşının ifadə formasına çevrilir.

Müasir oxunuşda bu iki eposun hakimiyyət və müqavimət diskursu baxımından təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Dədə Qorqud”da hakimiyyət daha çox elin daxili nizamı ilə bağlıdır; “Koroğlu”da isə hakimiyyət çox vaxt zülmkar sistem kimi görünür. Bu fərq Azərbaycan epos düşüncəsində qəhrəmanlığın tarixi inkişafını göstərir: qəhrəman əvvəlcə elin müdafiəçisi, sonra isə xalq ədalətinin daşıyıcısı kimi formalaşır.

Bu mövzunun elmi nəticəsi belə ola bilər: Azərbaycan eposunda qəhrəmanlıq statik anlayış deyil; o, tarixi şəraitə uyğun olaraq el qoruyuculuğundan sosial ədalət mübarizəsinə doğru inkişaf edir.

“Azərbaycan-türk eposu müasir emi düşüncədə: “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanları” mövzusu epik folkloru daha geniş — ümumtürk mədəni sistemi daxilində araşdırmağa imkan verir. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanları Azərbaycan folklorunun ayrı-ayrı nümunələri olmaqla yanaşı, türk dünyasının ortaq mifopoetik, dil, musiqi və yaddaş sistemləri ilə də bağlıdır.

Bu istiqamətdə əsas metodologiya interdisiplinar türkoloji yanaşmadır. Burada folklorşünaslıq, etnologiya, dilçilik, tarix, musiqişünaslıq, mifologiya və mədəni antropologiya birlikdə işlənməlidir. Məsələn, “Dədə Qorqud” təkcə ədəbi mətn kimi deyil, həm də mərasim, musiqi, ozanlıq, advermə, toy, yas və igidlik institutları ilə bağlı mədəni kompleks kimi araşdırılmalıdır. UNESCO-nun təsvirində Dədə Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut irsi on iki qəhrəmanlıq rəvayəti, xalq

hekayələri, musiqi, şifahi ifadələr, ifa sənətləri və mədəni kodlar sistemi kimi təqdim edilir.

Bu mövzuda semiotik metod da çox vacibdir. Semiotika eposdakı işarə və simvolları öyrənir. “Dədə Qorqud”da at, qopuz, qılınc, ad, ağsaqqal, ana, el, düşmən kimi elementlər yalnız predmet deyil, simvolik mənalar daşıyır. “Koroğlu”da Çənlibel azadlıq məkanı, Qırat qəhrəmanlıq enerjisi, saz isə sözün və mübarizənin simvoludur. Eşq dastanlarında yol, ayrılıq, buta, yuxu, saz, qəriblik və vüsal motivləri mənəvi kamilləşmə kodları kimi çıxış edir.

Mövzunun üçüncü mühüm tərəfi janrlararası müqayisədir. “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” əsasən qəhrəmanlıq eposları kimi öyrənilsə də, eşq dastanları fərdi taleyi, emosional-mənəvi sınağı və sevginin sosial maneələrlə qarşılaşmasını əks etdirir. Bu müqayisə göstərir ki, Azərbaycan-türk eposunda iki böyük xətt var: igidlik yolu və eşq yolu. Birinci xəttə qəhrəman el üçün savaşır, ikinci xəttə aşiq mənəvi sədaqət və kamillik uğrunda sınaqdan keçir.

Bu mövzunun elmi yeniliyi belə ifadə oluna bilər: Azərbaycan-türk eposu müasir elmi düşüncədə yalnız qəhrəmanlıq mətnləri toplusu deyil, qəhrəmanlıq, eşq, yaddaş, musiqi, performans və kimlik kodlarının birləşdiyi çoxqatlı mədəni sistem kimi öyrənilməlidir.

“Milli yaddaşdan rəqəmsal gələcəyə: Azərbaycan eposunun dünəni, bu günü və sabahı” başlığı ən modern və perspektivli tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Burada Azərbaycan eposu ənənəvi folklor nümunəsi kimi deyil, rəqəmsal dövrə daşınmalı olan milli-mədəni informasiya sistemi kimi araşdırılır.

Metodoloji əsas kimi rəqəmsal humanitar elmlər, korpus folklorşünaslığı, rəqəmsal arxivləşdirmə, mətn mədənciliyi, motiv xəritələndirməsi və şəbəkə analizi istifadə oluna bilər. Müasir tədqiqatlarda folklor materiallarına data əsaslı yanaşmalar — mətn mədənciliyi, sentiment analizi, şəbəkə analizi və maşın öyrənməsi kimi metodlar — folklorşünaslıq üçün yeni imkanlar yaradır.

Bu yanaşma ilə “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanlarının bütün variantları elektron korpusa çevrilə bilər. Sonra həmin korpusda qəhrəman adları, coğrafi məkanlar, motivlər, mifoloji elementlər, konflikt növləri, qadın obrazları, sosial statuslar və formul ifadələr avtomatik şəkildə müqayisə edilə bilər. Məsələn, “yol”, “sınaq”, “ad”, “at”, “qılınc”, “saz”, “buta”, “yuxu”, “qəriblik” kimi motivlərin müxtəlif dastanlarda necə işlənməsi rəqəmsal metodlarla xəritələndirilə bilər.

Bu mövzunun “milli yaddaş” tərəfi göstərir ki, epos xalqın tarixi-mənəvi yaddaşını qoruyur. “Rəqəmsal gələcək” tərəfi isə bu yaddaşın yalnız kitabxanalarda yox, açıq elektron arxivlərdə, multimediyə platformalarında, interaktiv xəritələrdə, audiovizual bazalarda və təhsil texnologiyalarında yaşadılmasını tələb edir. Rəqəmsal dövrdə folklor yalnız qorunmur, həm də yeni formalar qazanır; folklorun internet və multimedia mühitində dəyişməsi müasir folklorşünaslığın ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Bu mövzuda əsas problem autentiklik və modernləşmə balansıdır. Epos rəqəmsallaşdırılarkən onun canlı ifa xüsusiyyəti itirilməməlidir. Sadəcə mətnin PDF formasında saxlanması kifayət deyil. Saz ifası, aşığın səsi, söyləyicinin mimikası, məclis mühiti, regional dialektlər və auditoriya reaksiyası da qeydə alınmalıdır.

Bu baxımdan rəqəmsal arxiv həm mətn, həm səs, həm görüntü, həm də etnoqrafik kontekst daşımalıdır.

Bu başlığın elmi nəticəsi belə qurula bilər: Azərbaycan eposunun gələcəyi onun yalnız qorunmasında deyil, rəqəmsal mühitdə yenidən funksionallaşdırılmasıdır.

“Azərbaycan epos kodları: qəhrəmanlıq, eşq və kimlik paradigmaları” mövzusu eposun daxili mənalı sistemini açmaq üçün çox uyğundur. Burada “kod” anlayışı əsasdır. Kod dedikdə eposun təkrar olunan simvol, motiv, obraz, davranış və dəyər strukturları nəzərdə tutulur. Bu başlıq altında Azərbaycan eposunu üç əsas paradigma üzrə təhlil etmək olar: qəhrəmanlıq kodu, eşq kodu, kimlik kodu.

Qəhrəmanlıq kodu “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”da fərqli formalarda görünür. “Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq elin müdafiəsi, ata-ana hörməti, ad qazanmaq, igidlik göstərmək və Oğuz nizamına bağlılıqla ölçülür. “Koroğlu”da isə qəhrəmanlıq zülmə qarşı çıxmaq, yoxsulun yanında olmaq, mərdlik, dostluq və mübarizə ruhu ilə bağlıdır. Burada qəhrəman sadəcə döyüşçü deyil; o, sosial və mədəni norma yaradan obrazdır.

Eşq kodu məhəbbət dastanlarında aparıcıdır. “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz” kimi dastanlarda eşq adı romantik duyğu deyil. Eşq insanı sınayan, dəyişdirən, mədəni cəhətdən kamilləşdirən yoldur. Burada aşıq çox vaxt yola çıxır, ayrılıq yaşayır, sosial maneələrlə qarşılaşır, sədaqətini sübut edir və nəticədə ya vüsala çatır, ya da faciəvi şəkildə mədəni ucalığa yüksəlir.

Kimlik kodu isə bütün epos sisteminin mərkəzində dayanır. Eposlarda “biz” və “onlar”, “el” və “düşmən”, “doğma məkan” və “yad məkan”, “mərd” və “namərd” kimi qarşıdurmalar xalqın özünü necə tanıdığını göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan eposu milli kimliyin poetik xəritəsidir.

Bu mövzu üçün ən uyğun metodologiyalar semiotik analiz, struktur antropologiya, mifopoetik təhlil və arxetipik tənqiddir. Semiotik analiz işarələri, mifopoetik təhlil mifoloji qatları, arxetipik tənqid isə qəhrəman, müdrik qoca, ana, aşıq, yolçu, düşmən, xilaskar kimi universal obraz modellərini araşdırır.

Burada Dədə Qorqud obrazı müdrik qoca və söz sahibi arxetipi kimi, Koroğlu xalq xilaskarı və üsyankar qəhrəman kimi, eşq dastanlarının qəhrəmanları isə yolçu-aşıq arxetipi kimi təhlil oluna bilər.

Bu mövzunun elmi nəticəsi belədir: Azərbaycan eposunun əsas gücü süjetlərdə deyil, həmin süjetlərin altında işləyən dərin kodlar sistemindədir: qəhrəmanlıq xalqın müdafiə enerjisini, eşq mədəni kamillik yolunu, kimlik isə kollektiv özünüdərk ifadə edir.

“Eposdan kimliyə: Azərbaycan-türk dastanlarının müasir araşdırma perspektivləri” mövzusu dastanların kimlik yaratma funksiyasını mərkəzə çəkir. Burada əsas sual belədir: Azərbaycan-türk dastanları xalqın özünü dərk etməsində hansı rol oynayır?

Bu sualın cavabı üçün kimlik nəzəriyyələri, mədəni yaddaş nəzəriyyəsi, postkolonial yanaşma, milli narrativ analizi və müqayisəli folklorşünaslıq metodları tətbiq oluna bilər. Mədəni yaddaş nəzəriyyəsinə görə, kollektiv kimlik keçmiş

haqqında seçilmiş və rituallaşdırılmış xatirələr üzərində qurulur; bu xatirələr mətnlər, simvollar və sosial praktikalarda yaşadılır.

Azərbaycan-türk dastanlarında kimlik bir neçə səviyyədə formalaşır. Birinci səviyyə etnik-mədəni kimlikdir. “Dədə Qorqud”da Oğuz kimliyi, el birliyi, soy əlaqələri və advermə sistemi bu səviyyəni yaradır. İkinci səviyyə sosial kimlikdir. “Koroğlu”da xalq, igidlər, yoxsullar, zülmə məruz qalanlar və hakim təbəqə arasındakı qarşıdurma sosial kimlik modelini formalaşdırır. Üçüncü səviyyə mənəvi kimlikdir. Eşq dastanlarında insanın kimliyi onun sədaqəti, eşqə münasibəti, əhdinə bağlılığı və mənəvi dözümlü ilə müəyyənləşir.

Müasir araşdırma perspektivlərindən biri postkolonial oxunuşdur. Bu yanaşma eposlarda mərkəz-kənar, hakim-məzlum, yad-doğma, səsli-səssiz qruplar arasındakı münasibətləri təhlil edir. “Koroğlu” bu baxımdan xüsusilə aktualdır, çünki burada xalqın öz səsini yaratması və zülmkar mərkəzə qarşı alternativ azadlıq məkanını qurması görünür. Çənlibel yalnız coğrafi məkan deyil, həm də azadlıq və alternativ ədalət məkanıdır.

Digər perspektiv gender yanaşmasıdır. Azərbaycan eposlarında qadın obrazları yalnız passiv gözləmə mövqeyində deyil. “Dədə Qorqud”da Burla xatun, Banıçığək kimi obrazlar iradə, ağıl və igidlik xüsusiyyətləri daşıyır. Eşq dastanlarında qadın obrazları çox vaxt sevginin mənəvi sınaq tərəfini, sosial maneələr qarşısında dözümlü və seçim problemini təmsil edir. Bu baxımdan müasir tədqiqat qadın obrazlarını yalnız “sevgili” və ya “ana” funksiyası ilə məhdudlaşdırmamalıdır.

Bu başlığın elmi yeniliyi ondadır ki, epos “keçmişdən gələn mətn” kimi yox, kimliyin qurulduğu, qorunduğu və yenidən şərh edildiyi diskursiv məkan kimi öyrənilir.

““Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eşq dastanları kontekstində Azərbaycan eposunun yeni elmi paradigması” başlığı ən ümumiləşdirici və nəzəri baxımdan ən güclü mövzu variantıdır. Burada məqsəd təkcə ayrı-ayrı dastanları təhlil etmək deyil, Azərbaycan eposunu öyrənmək üçün yeni elmi paradigma təklif etməkdir.

Yeni paradigma bir neçə istiqaməti birləşdirməlidir.

Birincisi, mətnmərkəzli yanaşmadan performansmərkəzli yanaşmaya keçid lazımdır. Ənənəvi tədqiqatlarda dastan çox vaxt yazıya alınmış mətn kimi araşdırılırdı. Müasir yanaşma isə göstərir ki, epos söyləyici, musiqi, auditoriya, məclis, ritual və sosial kontekstlə birlikdə öyrənilməlidir. Oral ənənə nəzəriyyəsində şifahi eposun ifa prosesində qurulduğu əsas prinsip kimi qəbul edilir.

İkincisi, milli çərçivədən ümumtürk və qlobal müqayisəyə keçid vacibdir. “Dədə Qorqud” irsinin Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə tərəfindən ortaq mədəni irs kimi UNESCO siyahısına təqdim olunması bu abidənin milli sərhədləri aşan ümumtürk xarakterini göstərir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan eposu həm milli, həm regional, həm də qlobal epik ənənələr kontekstində araşdırılmalıdır.

Üçüncüsü, klassik folklorşünaslıqdan interdisiplinar modelə keçid zəruridir. Yeni paradigmada folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, antropologiya, tarix, musiqişünaslıq, semiotika, sosiologiya, gender tədqiqatları, yaddaş nəzəriyyəsi və rəqəmsal humanitar elmlərlə birlikdə işləməlidir.

Dördüncüsü, arxivləşdirmədən canlı istifadəyə keçid tələb olunur. Epos yalnız qorunmalı deyil, həm də təhsil, teatr, kino, animasiya, musiqi, turizm, rəqəmsal platformalar və beynəlxalq mədəni diplomatiya sahələrində yaradıcı şəkildə təqdim edilməlidir. Lakin bu təqdimat sadələşdirmə və kommersiyyalaşdırma ilə eposun mənəvi nüvəsini zədələməməlidir.

Bu yeni paradigmanın mərkəzində belə bir prinsip dayanır: Azərbaycan eposu mətn, yaddaş, performans, kimlik və rəqəmsal gələcək arasında yerləşən çoxqatlı mədəni sistemdir.

Bu yeddi mövzunun hamısını birləşdirən əsas fikir budur: Azərbaycan eposu artıq yalnız ənənəvi folklor materialı kimi deyil, mədəni yaddaş, milli kimlik, sosial ədalət, eşq fəlsəfəsi, performans mədəniyyəti və rəqəmsal gələcək kontekstində öyrənilməli olan kompleks elmi obyekt kimi araşdırılmalıdır.

Ən müasir elmi-nəzəri metodologiyalar baxımından bu mövzular üçün əsas yanaşmalar bunlardır:

Metodologiya	Tətbiq sahə
Mədəni yaddaş nəzəriyyəsi	Eposun xalq yaddaşı və kimlik funksiyası
Performans nəzəriyyəsi	Aşıq, ozan, söyləyici, auditoriya və ifa mühiti
Semiotik analiz	At, saz, qılınc, yol, buta, ad, el kimi simvollar
Diskurs analizi	Hakimiyyət, müqavimət, ədalət, qəhrəmanlıq dili
Gender yanaşması	Qadın obrazlarının yeni oxunuşu
Postkolonial yanaşma	Zülm, müqavimət, mərkəz-kənar münasibətləri
Müqayisəli türkoloji metod	Azərbaycan eposunun ümumtürk konteksti
Rəqəmsal humanitar elmlər	Korpus, arxiv, motiv xəritəsi, data əsaslı təhlil

Nəticə. Azərbaycan eposu xalqın tarixi yaddaşını, mənəvi dəyərlərini, sosial münasibətlər sistemini və milli kimlik kodlarını qoruyan çoxqatlı mədəni fenomendir. Bu fenomenin mərkəzində isə “Dədə Qorqud” eposu dayanır. “Dədə Qorqud” yalnız Azərbaycan-türk epik ənənəsinin qədim abidəsi deyil, həm də milli-mədəni yaddaşın struktur modeli, sözün mənəvi hakimiyyətinin ifadəsi və Oğuz dünyasının sosial-fəlsəfi sistemidir. Burada el birliyi, soy davamlılığı, ailə münasibətləri, igidlik, ad qazanmaq, ağsaqqallıq, qadın iradəsi, ata-oğul bağlılığı və mənəvi məsuliyyət kimi dəyərlər xalqın kollektiv yaddaşında sabitləşmiş kodlar şəklində təzahür edir.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan eposunun dünəni, bu günü və sabahı bir-biri ilə sıx bağlı olan üç mərhələ kimi anlaşılmalıdır. Dünən mərhələsində epos əsasən xalq yaddaşının qorunması, mənəvi-əxlaqi normaların nəsil-dən-nəslə ötürülməsi və kollektiv kimliyin formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu mərhələdə “Dədə Qorqud” Oğuz dünyasının mənəvi nizamını, “Koroğlu” xalq müqavimətinin və sosial ədalət arzusunun poetik ifadəsini, eşq dastanları isə insanın mənəvi sınaq və kamilləşmə yolunu əks etdirmişdir.

Bu gün mərhələsində Azərbaycan eposunun araşdırılması qarşısında yeni metodoloji və nəzəri vəzifələr dayanır. Artıq eposları yalnız süjet, obraz və janr baxımından təhlil etmək kifayət etmir. Müasir folklorşünaslıq eposu mədəni yaddaş, semiotik sistem, diskursiv məkan, performativ hadisə və kimlik modeli kimi araşdırılmalıdır. Bu yanaşma eposun mətn sərhədlərini genişləndirir və onu canlı sosial-mədəni proses kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Xüsusilə “Dədə Qorqud” eposunun müasir oxunuşunda Dədə Qorqud obrazı yalnız dastan söyləyicisi deyil, yaddaşın qoruyucusu, mənəvi nizamın təmsilçisi və sözün legitimləşdirici gücü kimi təhlil olunmalıdır.

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan eposunda qəhrəmanlıq anlayışı sabit və dəyişməz model deyil. “Dədə Qorqud”da qəhrəmanlıq elin müdafiəsi, soyun davamı və mənəvi borcun yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır, “Koroğlu”da bu anlayış sosial ədalət, zülmə qarşı mübarizə və xalq iradəsinin ifadəsi kimi meydana çıxır. Eşq dastanlarında isə qəhrəmanlıq daha çox daxili mənəvi dözümlü, sədaqət və kəməlləşmə səviyyəsində təzahür edir. Deməli, Azərbaycan eposu qəhrəmanlığı yalnız fiziki igidlik kimi deyil, həm də mənəvi, sosial və etik məsuliyyət forması kimi təqdim edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan-türk eposunun əsas elmi dəyəri onun yalnız süjetlərində deyil, həm də süjetlərin altında işləyən dərin mədəni kodlar sistemindədir. “Dədə Qorqud”da qopuz, söz, ad, el, ata, ana, yurd, igidlik; “Koroğlu”da saz, Qırat, Çənlibel, dostluq, mübarizə və ədalət; eşq dastanlarında yol, buta, yuxu, ayrılıq, qərblilik və vüsəl kimi motivlər xalqın düşüncə sistemində mühüm semiotik işarələr kimi çıxış edir. Bu kodların araşdırılması Azərbaycan eposunun yalnız ədəbi-estetik deyil, həm də antropoloji, fəlsəfi və kulturoloji mahiyyətini açmağa imkan verir.

Məqalənin mühüm nəticələrindən biri də budur ki, Azərbaycan eposunun gələcəyi onun yalnız qorunmasından deyil, yeni elmi və texnoloji mühitdə yəni funksionallaşdırılmasından asılıdır. Rəqəmsal humanitar elmlər, folklor korpuslarının yaradılması, dastan variantlarının elektron bazalarda sistemləşdirilməsi, motivlərin avtomatik aşkarlanması, regional ifadələrinin audio-video arxivləşdirilməsi və interaktiv xəritələrin hazırlanması Azərbaycan eposşünaslığının gələcək inkişaf istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu prosesdə “Dədə Qorqud” eposu milli yaddaşdan rəqəmsal gələcəyə keçidin əsas simvolik mərkəzi kimi çıxış edə bilər.

Bununla yanaşı, epos irsinin rəqəmsallaşdırılması mexaniki arxivləşdirmə ilə məhdudlaşmamalıdır. Dastan yalnız yazılı mətn deyil; o, ifaçı, auditoriya, musiqi, məclis, sosial mühit və emosional yaddaşla birlikdə mövcud olan canlı mədəni hadisədir. Buna görə də gələcək tədqiqatlarda performativ kontekst, aşiq və ozan ənənəsi, söyləyicilik texnikası, regional fərqlər və auditoriya ilə qarşılıqlı münasibət xüsusi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Əks halda folklor nümunəsinin mətni qorunsa da, onun canlı ruhu, sosial funksiyası və performativ enerjisi itə bilər.

Ümumiləşdirərək demək olar ki, “Dədə Qorqud” mərkəzli Azərbaycan eposu araşdırmaları yeni elmi paradigmaya ehtiyac duyur. Bu paradigma mətnmərkəzli yanaşmadan performansmərkəzli yanaşmaya, təsviri folklorşünaslıqdan analitik və modelləşdirici folklorşünaslığa, milli çərçivədən ümumtürk və qlobal müqayisə

səyə, ənənəvi arxivləşdirmədən rəqəmsal humanitar elmlərə keçidi təmin etməlidir. Belə bir yanaşma Azərbaycan eposunu yalnız keçmişin abidəsi kimi deyil, bu günün elmi düşüncəsini zənginləşdirən və sabahın mədəni strategiyalarını formalaşdıran dinamik sistem kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” bizə kimliyimizin arxaik əsaslarını, “Koroğlu” sosial ədalət və müqavimət ruhunu, eşq dastanları isə insanın mənəvi kamilləşmə yolunu göstərir. Bu üç istiqamət birlikdə Azərbaycan eposunun bütöv mənərəsini yaradır. Azərbaycan eposunun dünəni xalq yaddaşı, bu günü elmi yenidən dəyərləndirmə, sabahı isə rəqəmsal, qlobal və interdisiplinar mədəniyyət müstəvisində yaşadılma mərhələsidir. Bu baxımdan Azərbaycan eposu keçmişin donmuş qalığı deyil, milli yaddaşın canlı enerjisi, kimliyin poetik modeli və gələcəyin mədəni-intellektual resursudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya və qeydlər: F. Zeynalov, S. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
3. Koroğlu. Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq dastanı. Bakı: Lider, 2005.
4. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı: Lider, 2005.
5. Abdulla, Kamal. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991.
6. Qafarlı, Ramazan. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2004.
7. Boratav, Pertev Naili. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
8. Köprülü, M. Fuad. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.
9. Assmann, Jan. “Collective Memory and Cultural Identity.” *New German Critique*, no. 65, 1995, pp. 125–133.
10. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
11. Lord, Albert B. *The Singer of Tales*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
12. Parry, Milman. *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
13. Bauman, Richard. *Verbal Art as Performance*. Prospect Heights: Waveland Press, 1977.
14. Propp, Vladimir. *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press, 1968.
15. Lotman, Yuri M. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
16. Dundes, Alan. *Folklore Matters*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1989.
17. Nora, Pierre. “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.” *Representations*, no. 26, 1989, pp. 7–24.
18. UNESCO. *Heritage of Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut: Epic Culture, Folk Tales and Music*. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, 2018.

